

Maciej Rak (Kraków)

Kulturemy – nowa perspektywa badań etnolingwistycznych

Celem artykułu jest przybliżenie etnolingwistycznej koncepcji kulturemów. W takim ujęciu kulturemy są pokrewne słowom kluczom Anny Wierzbickiej, słowom sztandarowym Walerego Pisarka, symbolom kolektywnym Michała Fleischera i konceptom kulturowym opisywanym przez lubelską szkołę etnolingwistyczną Jerzego Bartmińskiego. W Polsce inicjatorką badań nad kulturemami jest Alicja Nagórko. Wciąż niezrealizowanym celem jest wskazanie i opracowanie listy polskich kulturemów – jest to jedno z pilniejszych zadań etnolingwistyki.

Słowa kluczowe: kulturem, słowo klucz, koncept kulturowy, etnolingwistyka

Culturemes: A new perspective for ethnolinguistics

The goal of the paper is to present culturemes. In the ethnolinguistic perspective, culturemes are related to Anna Wierzbicka's key words, Walery Pisarek's flag words, Michael Fleischer's collective symbols, and the concepts used in Jerzy Bartmiński's Lublin Ethnolinguistic School. Polish research into culturemes was initiated by Alicja Nagórko. One as yet unachieved goal is to identify and list Polish culturemes; this is one of the more urgent tasks of ethnolinguistics.

Keywords: cultureme, key word, concept, ethnolinguistics

Kultureme – eine neue Perspektive für die ethnolinguistische Forschung

In dem Artikel soll das ethnolinguistische Konzept der Kultureme näher erfasst werden. In diesem Ansatz weisen Kultureme Gemeinsamkeiten mit Anna Wierzbickas *key words*, Walery Pisareks Begriff *słowo sztandarowe*, Michael Fleischers *Kollektivsymbolen* und den durch die Lubliner Ethnolinguistische Schule um Jerzy Bartmiński ausgearbeiteten kulturellen Konzepten auf. In Polen hat Alicja Nagórko die Erforschung von Kulturemen eingeführt. Eine der bislang ungelösten und zugleich dringlichsten Aufgaben der Ethnolinguistik ist die Ausarbeitung einer Liste polnischer Kultureme.

Schlüsselwörter: Kultureme, Schlüsselwörter, kulturelle Konzepte, Ethnolinguistik

1. Uwagi wstępne

Polscy etnolingwiści przedmiotem swojego zainteresowania uczynili językowy obraz świata, stereotyp językowy i symbol kulturowy (por. Bartmiński 2005). Początkowo skupiali się przede wszystkim na materiale ludowym, dlatego Janusz Anusiewicz zdefiniował etnolingwistykę jako „badanie związków głównie między językiem ludowym a kulturą ludową (folklorem), a nie między językiem literackim (ogólnym) a kulturą ogólną” (Anusiewicz 1994: 11). To ograniczenie sprawiło, że część badaczy zaczęła postrzegać etnolingwistykę jako dziedzinę, która zanadto zbliżyła się do dialektologii i przez to straciła z pola widzenia inne odmiany polszczyzny. W konsekwencji dzięki książce J. Anusiewicza pewną popularność zyskał termin *lingwistyka kulturowa* uwolniony – jak zakładano – od powiązań z kulturą ludową i gwarami.¹

Dwadzieścia trzy lata, które minęły od tej publikacji, pokazały jednak, że etnolingwistyka nie tylko utrzymała swoją pozycję, ale także – głównie dzięki działalności Jerzego Bartmińskiego i skupionych wokół niego badaczy lubelskiej szkoły etnolingwistycznej – ciągle się rozwija. Kierunki zmian możemy śledzić dzięki pismu „Etnolingwistyka”, które w latach 1988–1995 (siedem pierwszych numerów) prezentowało postępy prac nad *Słownikiem stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL), czyli skupiało się przede wszystkim na materiale ludowym. Ósmy numer z 1996 r. zyskał podtytuł *Problemy języka i kultury*. Została w nim także umieszczona deklaracja od redakcji dotycząca tematyki publikowanych artykułów – od tego czasu miały dotyczyć również innych odmian polszczyzny niż gwarowa.

W niniejszym artykule chciałbym przybliżyć koncepcję, która mieści się w obrębie etnolingwistyki, a jednak w porównaniu z językowym obrazem świata, symbolem kulturowym i stereotypem językowym była, a właściwie w dalszym ciągu jest, zaniedbywana. Chodzi tu o *kulturemy*.²

2. Czym jest kulturem?

W *Dystynktywnym słowniku synonimów* Alicji Nagórko, Marka Łazińskiego i Hanny Burkhardt (2004) znajdziemy pierwszą na gruncie polskiego językoznawstwa precyzyjną definicję kulturemów w ujęciu etnolingwistycznym:

¹ Zagadnienie przedmiotu i zakresu badań lingwistyki kulturowej było podejmowane m.in. przez Annę Dąbrowską (2005).

² O tym, czym jest kulturem, możemy przeczytać w artykule *Co to jest kulturem?* (Rak 2015a), a także w monografii *Kulturemy podhalańskie* (Rak 2015b).

[są to] ważne dla samoidentyfikacji jakiejś społeczności słowa kluczowe, charakteryzujące zarówno jej stosunek do tradycji, dziedziczonych wartości, jak i radzenie sobie z czasem teraźniejszym, aktualne przeżywanie świata. (s. XIX)

W innej publikacji A. Nagórko podała również zestaw przykładowych polskich kulturemów: *Kresy, bałagan, bohaterszczyzna, cham, cwaniak, kołtun, kołtlet schabowy, warchoń, załatwić i ziemiaństwo*. Według tej badaczki szczególne miejsce w omawianej koncepcji zajmują: nazwy własne, symbole narodowe, narodowa topografia, etnonimy i egzotyzymy (Nagórko 2004b: 28–29).

W *Kulturemach podhalańskich* (Rak 2015b) została umieszczona rozszerzona definicja tytułowego terminu,

[Kulturemy to] jednostki etnolingwistyczne, słowa kluczowe, które w planie wyrażania są reprezentowane przez pojedyncze leksemy, zaś w planie treści mają tak bogate znaczenia, że dzięki nim można zrozumieć specyfikę danej społeczności narodowej, etnicznej lub regionalnej. To właśnie m.in. poprzez kulturemy społeczność określa swoją tożsamość, stosunek do tradycji i wartości, a także sposób radzenia sobie w obecnych czasach. Z powodu częstej nieprzekładalności reprezentujące je leksemy mają nastawienie etnocentryczne (nierzadko są składnikami autostereotypu) jako słowa zbiorowej pamięci. Kulturemy zwykle funkcjonują jako składniki związków frazeologicznych i pojawiają się w kliszowanych tekstach folkloru, poezji ludowej, literaturze regionalnej oraz w wypowiedziach autorefleksyjnych. (Rak 2015b: 13)

W wymienionej monografii do kulturemów, z którymi mogą się identyfikować mieszkańcy Podhala, zaliczono:

1. w kategorii *swój – obcy*: *Górál, gazda, baca, juhas, zbójnik, ksiondz, pán, ceper*;
2. wartości: *Pámbocek, Pániezus, Gaździná Podhála, krzyż, śleboda, honór, robota, ziyim, dudki, biyda, głód*;
3. tożsamość kulturowa: *gwara, muzyka, śpiywanie, tániec, ubranie, portki, ciupaga, moskál, oscypek, gorzálka, owca*;
4. geografia mentalna: *Podhále, góry, Giewont, hála*.

Ważny w kontekście innych jednostek etnolingwistycznych jest status ontologiczny kulturemów. Uwzględniając zależności między językiem a kulturą, etnolingwiści opisywali (podział za J. Bartmińskim (2007: 37)):

1. jednostki z planu wyrażania (wyrażenia językowe, słowa).
2. jednostki z planu treści (znaczenia słów traktowane jako „przedmioty mentalne”, wyobrażenia, obrazy). Zajmuje się nimi Anna Wierzbicka (1992, 2007).
3. jednostki z planu realiów (przedmioty). Takie podejście reprezentuje moskiewska szkoła etnolingwistyczna Nikity I. Tołstoja (zob. SD).

Szkoła lubelska J. Bartmińskiego opisuje pojęcia (koncepty) wywoływane przez konkretne przedmioty, w wyniku czego otrzymujemy „korelaty semantyczne” przedmiotów i nazw (SSiSL I-1: 14; LAS: 9–10; Bartmiński 2007: 37–38; Niebrzegowska-Bartmińska 2010).

Kulturemom, jeśli idzie o aspekt ontologiczny, jest najbliższej do jednostek opisywanych w SSiSL i LAS.

3. Kulturem, słowo klucz, koncept kulturowy

Kolejność terminów wymienionych w tytule artykułu J. Bartmińskiego – *Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe* (2016) wskazuje, która koncepcja ma nadrzędny charakter. Bezpośrednio przekonuje o tym też np. następujący cytat: „Na koniec warto wrócić do pytania, jak się mają *słowa klucze* (*słowa kluczowe, kulturemy, koncepty kulturowe*) [podkr. MR] do *słów roku* (także *słów miesiąca, słów dnia*), ogłaszanych od roku 2011 przez Instytut Języka Polskiego UW i Fundację Języka Polskiego” (s. 27). Innego zdania, jeśli idzie o relację między słowami kluczami i kulturemami, jest A. Nagórko. Dla tej badaczki kulturem jest hiperonimem dla słowa klucza (por. Nagórko 2004b: 27).

Dlaczego warto popularyzować koncepcję kulturemów, skoro (abstrahując od relacji hiperonimii – hiponimii) dysponujemy już słowami kluczami i konceptami kulturowymi? Odpowiedź na to pytanie jest następująca: kulturem nie jest synonimem słowa klucza i konceptu kulturowego. Podobnie jak wiele innych terminów naukowych – nie tylko z dziedziny językoznawstwa – jest internacjonalny (w polszczyźnie ma status zapożyczenia niemieckiego lub francuskiego³) i wieloznaczny. Inaczej jest ujmowany w kulturoznawstwie, przekładoznawstwie, badaniach stylistycznych i etnolingwistyce. Pod względem budowy termin ten powiela schemat słowotwórczy znany m.in. z takich przykładów, jak: *fonem, morfem, leksem* i *tekstem*. Dzięki takiej postaci od razu akcentuje związki z kulturą, czyli to, co jest najważniejsze dla etnolingwistyki.

³ A. Nagórko przejęła termin *kulturem* z języka niemieckiego, z kolei Jan Ożdżyński (patrz dalej) z francuskiego.

Jeśli idzie o chronologię, prawdopodobnie najwcześniej (w latach 60. XX w.) *kulturem* był używany przez francuskich semiotyków Andre Martineta i Georges’a Mounin (Ożdżyński 1993: 174). Było to ujęcie kulturoznawcze. Koncepcję tę zwykle kojarzy się jednak z książką Els Oksaar – *Kulturremtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung* (1988), w której *kulturem* został dość ogólnie zdefiniowany jako abstrakcyjna jednostka, służąca do typizacji zachowań społecznych (s. 26). Badaczka ta inspirowała się pracami Fernanda Poyatosa (np. 1983, 2002: 10–16), dotyczącymi komunikacji niewerbalnej.

W Niemczech zajmowano się także *kulturremami* w przekładoznawstwie. W szczególności do tego nurtu należą prace Hansa Vermeera i Heidrun Witte (np. 1990: 129–155). W odniesieniu do niemieckich tłumaczeń *Pana Tadeusza* omawianą koncepcję zastosowała Hanna Burkhardt (2008). Według tej badaczki to tłumacz musi zdecydować, co z punktu widzenia przekładu jest *kulturremem* (w przypadku epopei Mickiewicza są to m.in. imiona, nazwiska i przezwiska charakteryzujące się nasemantyzowaniem, np. *Kozodusin* i *Kokosznicza*) (por. Burkhardt 2008: 199).

Kulturremy wykorzystywano też w przekładoznawstwie hiszpańskim – Lucia Luque Nadal (2009) i rumuńskim – Georgiana Lungu-Badea (2009). W kontekście tłumaczenia języka prawnego do tej koncepcji sięgnęła słoweńska badaczka – Alenka Kocbek (2011).

W ujęciu przekładoznawczym terminami bliskoznacznymi do *kulturremu* są: *kluczowe pojęcia*, *realia*, *realia kulturowe*, *leksyka bezekwiwalentna*, *ksenizmy* i *egzotyzmy* (por. Burkhardt 2008: 198). A. Nagórko (2009) do tego zbioru zaliczyła też *lakuny* i *alteryzmy*.

Stylistyczne ujęcia *kulturremów* w Polsce próbował popularyzować (jak się okazało bez powodzenia) Jan Ożdżyński. Poza jednym artykułem – *Pojęcie „kulturremu” jako podstawowej jednostki derywacji stylistycznej* (Ożdżyński 1993) nie znajdziemy kontynuacji tego podejścia. Badacz ten na przykładzie *ciszy na morzu* (jako składowika hasła CISZA) zdefiniował *kulturrem* w następujący sposób:

[jest to] podstawowa jednostka derywacji stylistycznej oraz otwarty zbiór konceptualizacji słownych i tekstowych społeczności językowej, dotyczący wspólnego obiektu nominacji zbioru, w którym konotacje kulturowe stanowią cechę wyróżniającą, ale nie jedyną. (Ożdżyński 1993: 177)

W Polsce jest rozwijane przede wszystkim ujęcie etnolingwistyczne *kulturremów* za sprawą prac A. Nagórko (1994, 2004a, b, c, 2005, 2007), która uznała *kulturrem* za lepszy termin (m.in. ze względu na budowę słowotwórczą, dzięki której *kulturrem* – jak pisałem wyżej – od razu ujawnia związki z kulturą) niż *słowa klucze* Anny Wierzbickiej (2007), *słowa sztandarowe* Walerego Pisarka (2002) i *symbole kolektywne* Michała Fleischera (1998) (por. Nagórko 2004b: 27).

Słowa klucze, do których odwołują się J. Bartmiński i A. Nagórko, to koncepcja etnolingwistyczna A. Wierzbickiej. W książce *Semantics, culture and cognition. Universal human concept in culture-specific configuration* (Wierzbicka 1992) oraz w artykule *Duša (soul), toska (yearning) and sud'ba (fate). Three key concepts in Russian language and Russian culture* (Wierzbicka 1990) badaczka ta dowiodła, że w np. kulturze rosyjskiej wyjątkowe miejsce zajmują *cyðbða*, *äyua* i *mocka*. W kolejnej monografii – *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury* (Wierzbicka 2007), pokazała, jak pojęcia *przyjaźń*, *wolność* i *ojczyzna* różnią się w językach polskim, angielskim, rosyjskim, niemieckim i w łacinie. We wstępie do tej książki znajdujemy następujące – ważne dla niniejszego artykułu – objaśnienie, por.:

„Słowa kluczowe” danej kultury to słowa, które są dla niej w jakiś szczególny sposób ważne i które mogą o niej wiele powiedzieć [...]. Nie istnieje coś takiego jak skończony zbiór słów kluczy danej kultury, nie ma żadnych obiektywnych procedur umożliwiających ich zidentyfikowanie [...]. Jak zatem można uzasadnić hipotezę, że dane słowo należy do zbioru „słów kluczy” danej kultury? Na początek można spróbować ustalić (z pomocą słownika frekwencyjnego lub bez), że słowo jest powszechnie używane, że nie jest słowem marginalnym. Następnie można by na przykład stwierdzić, że słowo to (niezależnie od ogólnej częstotliwości występowania) jest bardzo często używane w jakiejś określonej dziedzinie, takiej jak sfera emocji czy dziedzina sądów moralnych. Dalej można pokazać, że słowo to stanowi centrum całego „gniazda” frazeologicznego [...]. W końcu być może uda się też pokazać, że dane słowo klucz występuje często w przysłowiach, powiedzeniach, popularnych piosenkach, w tytułach książek itp. (Wierzbicka 2007: 42–43)

Rozważania na temat pojęć *ojczyzna*, *wolność* i *dusza* w różnych językach i kulturach znajdziemy też w pracy Wierzbickiej *Język – umysł – kultura* (1999: 450–544).

Trzeci z terminów umieszczonych w tytule niniejszego podrozdziału – *koncept kulturowy* doczekał się szczegółowego opracowania (w aspekcie etymologicznym i porównawczym w różnych językach i względem innych, pokrewnych terminów, takich jak: *pojęcie*, *stereotyp*, *znaczenie*, *idea*) w artykułach Niny Gryshkovej (2012, 2014). Uwagi na temat konceptu kulturowego, który jest podstawową koncepcją *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* pod redakcją J. Bartmińskiego (LAS), znajdziemy we wstępie do tego opracowania (Bartmiński 2015: 9–20), a także w kilku artykułach (np. Bartmiński 2016: 26–27; Bartmiński/Chlebda 2013: 70–71; Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 76).

Koncept kulturowy jest wykorzystywany przede wszystkim do opisu „pojęć nacechowanych aksjologicznie i wyposażonych w swoiste kulturowo konotacje” (Bartmiński 2016: 26). Cechą tych jednostek jest silne „usieciowienie” i powią-

zanie relacjami zależności.⁴ Na koncept składają się zarówno treści poznawcze, jak i ematywne oraz pragmatyczne, wynikające z indywidualnych i społecznych doświadczeń ludzi (Bartmiński/Chlebda 2013: 71).

Różnica między słowami kluczami i kulturemami z jednej strony, a konceptami kulturowymi z drugiej polega, po pierwsze, na braku ścisłych granic w przypadku tych ostatnich, co daje możliwość pełniejszego i trafniejszego opisu zazębiających się pojęć aksjologicznych. Po drugie, o ile koncepty wyróżnione i opisywane w SSiSL mają na celu odzwierciedlenie ludowej wizji świata i człowieka, a uwzględnione w LAS wskazują na system aksjologiczny, o tyle kulturemy, należąc do autostereotypu, służą (samo)identyfikacji konkretnej społeczności. Warto też podkreślić trafność terminologiczną. Jeśli idzie o polskie językoznawstwo, termin *kulturem* mimo wszystko nie jest tak wieloznaczny jak *słowo klucz* i nie wywołuje skojarzeń z literaturoznawstwem (por.: Guiraud 1954; Wyka 1969; Stachura 1998) oraz bibliotekoznawstwem. Nie jest też ściśle powiązany z badaniami frekwencyjnymi jak słowa klucze rozumiane w lingwistyce korpusowej.

4. Problem typowania kulturemów

W przypadku kulturemów najpoważniejszy problem metodologiczny to brak obiektywnych procedur pozwalających na identyfikację tych jednostek. W konsekwencji prowadzi to do typowania w dużej mierze intuicyjnego, które zawsze jest obciążone ryzykiem błędu.

Intuicyjność wyboru sprawia bowiem, że to, co dla jednych jest kulturemem, dla innych może nie mieć takiego statusu. Aby uniknąć tego problemu, podczas typowania badacz powinien (poza swoimi przypuszczeniami) wykorzystać dane systemowe (zawarte w języku, w słownictwie i frazeologii), tekstowe (w tym teksty literackie, publicystyczne i wypowiedzi umieszczone w Internecie) i eksperymentalne (pozyskane np. w wyniku badań ankietowych). Zweryfikowania listy kulturemów ogólnopolskich można dokonać poprzez zwrócenie się do wybranej grupy specjalistów (np. filozofów, literatów, socjologów, historyków, reżyserów) z prośbą o opinię na temat trafności wyboru tego zestawu jednostek.

Kolejny problem dotyczy aktualności przedmiotu badań. Kulturemy cechują się trwałością, ale jednak to, co było kulturemem w XIX w., dziś może nie mieć takiego statusu. Nakładają się na to również różnice pokoleniowe i regionalne.

⁴ Pierwszy tom *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (LAS) dotyczy hasła *dom*, które wywołuje szereg skojarzeniowy z *rodziną, miłością, zrozumieniem, spokojem, poczuciem bezpieczeństwa, komfortem* itd. Z kolei hasło *rodzina* wywołuje asocjacje z *miłością, zrozumieniem, zaufaniem, pomocą, troską, wychowaniem, odpowiedzialnością* itd.

Najłatwiej zaliczyć do kulturemów egzotyzy leksykalno-semantyczne ujawnione z perspektywy innego języka np. podczas tłumaczenia dzieł literatury polskiej. Pochopna decyzja może tu jednak doprowadzić do wytypowania jednostek, które tylko ze względu na formę (z jakichś względów wyjątkową) zwracają na siebie uwagę tłumacza.

5. Uwagi końcowe – kulturemy ludowe i narodowe

Wychodząc od zestawu kulturemów opisanych w monografii *Kulturemy podhalańskie* (Rak 2015b), a także od propozycji A. Nagórko (2004b: 28–29), można poczynić następujące uwagi na temat kulturemów ludowych i narodowych (ogólnopolskich).

Część podhalańskich jednostek jest wspólna dla mieszkańców polskiej wsi⁵ – ROBOTA, ZIYM, BIYDA, GŁÓD, KRŻYZ, PÁN BÓG (PÁMBÓCEK), PÁN JEZUS (PÁNIEZUS), MATKA BOSKÁ (na Podhalu – GAŻDZINÁ PODHÁLA), KSIONDZ, PÁN i GORZÁŁKA. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że niektóre (jak PRACA, czyli odpowiednik gwarowej ROBOTY i przykłady dotyczące religijności, a zwłaszcza BÓG) to kulturemy ogólnopolskie, podobnie jak WOLNOŚĆ (w pewnym stopniu odpowiednik ŚLEBODY) i HONOR. Jest to zestaw podstawowych dla Polaka wartości (por. również dewizę Wojska Polskiego – *Bóg, Honor, Ojczyzna*, która zyskała wymiar ogólnonarodowy). Nieprzypadkowo poszczególne tomy LAS mają dotyczyć PRACY (t. 3), WOLNOŚCI (t. 4) i HONORU (t. 5).

Kolejna grupa kulturemów dotyczy geografii mentalnej: EUROPA, POLSKA (w perspektywie lokalnej dodatkowo: PODHALE, ŚLĄSK, KASZUBY), OJCZYŻNA, WISŁA i (z zestawu A. Nagórko) KRESY. O tym, że wartościowanie jest bardzo istotne również i w tego typu jednostkach, nie trzeba przekonywać. Warto jednak dodać, że tom 2. LAS dotyczy właśnie EUROPY.

W grupie *swoi – obcy* można umieścić: POLAKA, SŁOWIANINA, NIEMCA, UKRAIŃCA i ROSJANINA (por. popularne kawały o Polaku, Rusku i Niemcu). Jeśli idzie o tożsamość kulturową, wyznaczają ją np. z pola semantycznego kulinariów: BIGOS, KOTLET SCHABOWY i WÓDKA.

⁵ W przypadku Śląska Jolanta Tambor (2008) opisała trzy słowa kojarzone z kulturą Śląska przez nie-Ślązaków – *hanyś, familok, hałda* (s. 198–203) i nazwała je *synonimami / symbolami śląskości, śląskimi hasłami* lub *śląskimi słowami kluczami*. W kategorii śląskiego autostereotypu badaczka ta wymieniła opozycję Ślązak – *gorol*, kilka pojęć: *gapowatość, śląska krzywdą, pracowitość, czystość, religijność, rodzinność* oraz trzy hasła: *krupnioki, piwo i wice*.

Ten krótki zestaw nie obejmuje wszystkich polskich kulturomów, może być jednak punktem wyjścia do dalszych, znacznie bardziej szczegółowych badań, do czego zachęcała już A. Dąbrowska (2005: 108).

Jakie korzyści dla badań etnolingwistycznych płyną z wykorzystania koncepcji kulturomów? Wydzielenie i opisanie (np. przy wykorzystaniu definicji kognitywnej) kulturomów ludowych i ogólnopolskich z pewnością ujawniłoby podobieństwa i różnice w obrębie szeroko pojętej kultury polskiej, głównie w zakresie tożsamości.

Literatura

- Anusiewicz, Janusz (1994): *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław.
- Bartmiński, Jerzy (2005): *Foklorystyka, etnonauka, etnolingwistyka – sytuacja w Polsce*. W: *Literatura Ludowa* 6 (49), s. 5–13.
- Bartmiński, Jerzy (2007): *Opozycja swój / obcy a problem językowego obrazu świata*. W: *Etnolingwistyka* 19, s. 35–59.
- Bartmiński, Jerzy (2015): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?* W: *LAS*, s. 7–13.
- Bartmiński, Jerzy (2016): *Słowa kluczowe, kulturomy, koncepty kulturowe*. W: *Przegląd Humanistyczny* 3, s. 21–29.
- Bartmiński, Jerzy/ Chlebda, Wojciech (2013): *Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu*. W: *Etnolingwistyka* 25, s. 69–95.
- Burkhardt, Hanna (2008): *Kulturomy i ich miejsce w teorii przekładu*. W: Dąbrowska, Anna (ed.): *Język a Kultura. Tom 20: Tom jubileuszowy*. Wrocław, s. 197–209.
- Dąbrowska, Anna (2005): *Współczesne problemy lingwistyki kulturowej*. W: Czermińska, Małgorzata (ed.): *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*. Tom 2. Kraków, s. 99–110.
- Fleischer, Michał (1998): *System polskich symboli kolektywnych. Wyniki badań empirycznych*. W: Anusiewicz, Janusz/ Bartmiński, Jerzy (ed.): *Język a kultura. Tom 12: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*. Wrocław, s. 308–335.
- Gryshkova, Nina (2012): *Samostijnist' w języku ukraińskim*. W: Abramowicz, Maciej/ Bartmiński, Jerzy/ Bielińska-Gardziel, Iwona (ed.): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, 1. Lublin, s. 223–239.
- Gryshkova, Nina (2014): *Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych*. W: Bielińska-Gardziel, Iwona/ Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława/ Szadur, Joanna (ed.): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, 3: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. Lublin, s. 21–50.
- Guiraud, Pierre (1954): *Les caractères statistiques du vocabulaire. Essai de méthodologie*. Paris.
- Kocbek, Alenka (2011): *Translating contracts as 'culturemes'*. W: *Rivista internazionale di tecnica della traduzione* 13, s. 93–104.
- LAS: Bartmiński, Jerzy (ed.): *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 1: Bartmiński, Jerzy/ Bielińska-Gardziel, Iwona/ Żywicka, Beata (ed.): Dom*. Lublin 2015. Tom 3: Bartmiński, Jerzy/ Brzozowska, Małgorzata/ Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława (ed.): *Praca*. Lublin 2016. Tom 5: Bartmiński, Jerzy (ed.): *Honor*. Lublin 2017.

- Lungu-Badea, Georgiana (2009): Remarques sur le concept de culture. W: *Translationes* 1, s. 15–78.
- Luque Nadal, Lucia (2009): Los culturemas: ¿unidades lingüísticas, ideológicas o culturales? W: *Language Design* 11, s. 93–120.
- Nagórko, Alicja (1994): Z problemów etnolingwistyki – jak porównywać języki i kultury? W: *Po-radnik Językowy* 4, s. 4–14.
- Nagórko, Alicja (2004a): Fremdsprachenunterricht und der Wandel der kulturellen Stereotype in den deutsch-polnischen Beziehungen. W: Engel, Ulrich (ed.): *Sprachwissen in der Hochschul-germanistik. Interkulturelle Kommunikation. Referate von den Konferenzen in Karpacz 2001 und in Ślubice 2002*. Bonn, s. 242–252.
- Nagórko, Alicja (2004b): Metody kontrastywne a etnolingwistyka (lingwistyka kulturowa). W: Fórián, Eva (ed.): *Multikulturowość, tożsamość narodowa, mniejszości na Węgrzech i w Polsce*. Debreczyn, s. 23–33.
- Nagórko, Alicja (2004c): Das Verhältnis Sprache(n): Kultur(en) aus anthropologischer und soziologischer Sicht. W: Gladrow, Wolfgang (ed.): *Das Bild der Gesellschaft im Slawischen und im Deutschen. Typologische Spezifika*. Frankfurt am Main, s. 159–170.
- Nagórko, Alicja (2005): Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru. W: *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 30, s. 131–143.
- Nagórko, Alicja (2007): Poln. obywatel, tschech. občan, dt. Bürger – drei Benennungen, ein Begriff? W: Schmitz, Walter/ Joachimsthaler, Jürgen (eds.): *Zwischeneuropa – Mitteleuropa. Sprache und Literatur in interkultureller Konstellation*. Dresden, s. 104–119.
- Nagórko, Alicja (2009): Lakuny, ksenizmy, alteryzmy i inne rafa w komunikacji międzykulturowej. W: Mróz, Anna/ Niewiadomski, Adam (eds.): *Kultura jako przestrzeń dialogu. Polska – Niemcy*. Warszawa, s. 51–64.
- Nagórko, Alicja/ Łaziński, Marek/ Burkhardt Hanna (2004): *Dystynktywne słownik synonimów*. Kraków.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława (2010): Dwa słowniki etnolingwistyczne – moskiewski i lubelski. W: Chlebda, Wojciech (ed.): *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*. Opole, s. 21–32.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława (2014): Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*. W: Bielińska-Gardziel, Iwona/ Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława/ Szadura, Joanna (eds.): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów, 3: Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. Lublin, s. 71–102.
- Oksaar, Els (1988): *Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung*. Hamburg/ Göttingen.
- Ozdzyński, Jan (1993): Pojęcie „kulturemu” jako podstawowej jednostki derywacji stylistycznej. W: *Stylistyka* II, s. 173–185.
- Pisarek, Walery (2002): *Polskie słowa sztandarowe i ich publiczność*. Kraków.
- Poyatos, Fernando (1983): Language and nonverbal systems in the structure of face-to-face interaction. W: *Language & Communication* 3, nr 2, s. 129–140.
- Poyatos, Fernando (2002): *Nonverbal communication across disciplines 1. Culture, sensory interaction, speech, conversation*. Amsterdam/Philadelphia.
- Rak, Maciej (2015a): Co to jest kulturem? W: *LingVaria* 10, z. 2 (20), s. 305–316.
- Rak, Maciej (2015b): *Kulturemy podhalańskie*. Kraków.
- SD: Толстой, Никита И. (ed.): *Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Томы 1–4*. Москва 1995–2009.

- SSISL: Bartmiński, Jerzy (ed.), Słownik stereotypów i symboli ludowych. Tom 1: Kosmos, z. 1: Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie, Lublin 1996; z. 2: Ziemia, woda, podziemie, Lublin 1999; z. 3: Meteorologia, Lublin 2012; z. 4. Świat, światło, metale. Lublin 2012.
- Stachurski, Edward (1998): Słowa-klucze polskiej epiki romantycznej. Kraków.
- Tambor, Jolanta (2008): Mowa Górnolazaków oraz ich świadomość językowa i etniczna. Katowice.
- Vermeer, Hans J./ Witte, Heidrun (1990): Mögen Sie Zistrosen? Scenes & frames & channels im translatorischen Handeln. Heidelberg.
- Wierzbicka, Anna (1990): Duša (soul), toska (yearning) and sud'ba (fate). Three key concepts in Russian language and Russian culture. W: Saloni, Zygmunt (ed.): Metody formalne w opisie języków słowiańskich. Białystok, s. 13–36.
- Wierzbicka, Anna (1992): Semantics, culture and cognition. Universal human concept in culture – specific configuration. New York/Oxford.
- Wierzbicka, Anna (1999): Język – umysł – kultura. Wybór prac. Jerzy Bartmiński. Warszawa.
- Wierzbicka, Anna (2007): Słowa klucze. Różne języki – różne kultury. Warszawa.
- Wyka, Kazimierz (1969): Słowa-klucze. W: Wyka, Kazimierz (ed.): O potrzebie historii literatury. Szkice polonistyczne z lat 1944–1967. Warszawa, s. 198–234.

dr hab. Maciej Rak
Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki
ul. Gołębia 18, 31-007 Kraków
e-mail: maciej.rak@uj.edu.pl